~~mas-slaten u wara ħafna taqlib il-fortuna, issa tajba u issa ħażina, irnexxielu jżid ma' l-artijiet li kellu l-Lhudija u s-Samarija u hekk ħa taħt idejh l-art kollha li kellu Erodi nannuh. Kien iħares il-Liġi u għalhekk kien maħbub mil-Lhud. Biex aktar jinħabb magħhom, qabad jippersegwita l-Appostli, qatel 'il Ġakbu, ħu Ġwanni, u għalaq 'il Pietru l-ħabs li kien meħlus b'miraklu, u dan juri li hu kien iħares il-Liġi mhux għax kien jemmen imma għax hekk kien jaqbillu.~~

~~Miet fis-sena 44 w.K. wara saltna qasira. Erodi Agrippa niżel Ċesarea għall-festi f'ġieħ l-imperatur Klawdju li kien għadu kemm reġa' lura rebbieħ mill-Britannja. Hemm, iżid igħid Luqa, Erodi laqa' l-ambaxxaturi mibgħutin minn Tiru u Sidun biex jiftiehmu mas-sultan li kien xi ftit immasħan għalihom għax dawk l-portijiet kellhom kummerċ akbar mill-port ta' Ċesarea. F'dik l-okkażjoni Erodi deher fil-pubbliku liebes libsa minsuġa bi ħjut tal-fidda u tad-deheb li kien jilmaw fid-dija tax-xemx, u għamel diskors lill-poplu. Kif il-poplu ra s-sultan jiddi b'dik il-libsa u semgħu jitkellem, maħruġ minnu nnifsu beda jgħajjat: "Dan Alla, m'hux bniedem". Erodi feraħ b'dat-tifħir, imma fis-siegħa u l-ħin iħossu ħażin, qabdu uġigħ kbir u miet wara ħamest ijjiem.~~

~~ERODI AGRIPPA T-TIENI~~

~~Fl-Atti ta' l-Appostli jissemma Agrippa ieħor sultan (kap 25 u 26) li kien bin Erodi Agrippa. Iżda billi dan fl-Iskrittura qatt ma jissemma bl-isem ta' Erodi, inħalluh barra. Anqas ma jissemma Erodi Filippu, bin Erodi l-Kbir. U għalhekk inħalluh barra wkoll.~~

~~P. P. SAYDON.~~

IL-WIED TAL-MEJTIN

Qabel ma Ġesù ġie fid-dinja u għallem il-Liġi l-Ġdida, id-Djiena t-tajba l-waħdanija kienet id-Djiena tal-Lhud. Fid-dinja kollha kif iddur, in-nies kienu jemmnu b'ħafna allat qarrieqa: xemx, qamar, kwiekeb, u x'naf jien. Imma l-Lhud weħedhom, f'nofs dak it-taħwid kollu, żammew it-twemmin f'Alla wieħed li ma hux xemx, anqas qamar, anqas xi kewkba, imma li ħalaq ix-xemx u l-qamar u l-kwiekeb, u kull ma jingħaraf u ma jingħarafx mill-ħsus u mill-ħsieb.

Lil dan Alla, il-Lhud meta ħadu l-Palestina, bnewlu għemâra, li semmewha Qodos, f'nofs ta' għalqa kbira; u quddiem il-Qodos, waqqfu midbaħ u l-għalqa dawwruha b'sur. U f'nofs dik il-għalqa, fuq dak il-midbaħ, quddiem il-Qodos lill-Alla kienu jagħtuh qima bid-dbiħ ta' baqar u ħrief.

Bejn il-Lhud u Alla tagħhom kien hemm minn dejjem rabta kbira; u biex din ir-rabta tibqa' saħansitra wara l-mewt, il-Lhud meta jmutu kienu iridu jindifnu qrib il-għalqa, fejn kienet tinsab il-għemâra t'Alla, biex bħalli kieku jibqgħu taħt il-ħarsien tiegħu sa wara l-mewt. Għal hekk, billi taħt is-sur tal-għalqa mqaddsa hemm wied, u 'l fuq minnu hemm ġebel għoli, il-Lhud sa minn kif bnew il-Maqdes, bdew jindifnu ġewwa dak il-wied u max-xaqliba ta' dak il-ġebel. B'hekk, issa hemmekk jinsabu oqbra bla għadd. Oqbra u oqbra. Qabar ħada qabar. Kull fejn tħares oqbra. Tara dawk l-oqbra kollha, tifhem li hemm huwa l-Wied tal-Mejtin.

Ġerusalem mibnija fuq żurżieqa ta' għoljiet, tħares lejn ix-Xerq, jew tlugħ ix-xemx, u l-għalqa mqaddsa, jew Ha-

kel, kif kienu jsemmuha l-Lhud, qegħda fuq il-ġenb l-aktar wâti taż-żurżieqa. Il-għalqa mqaddsa għadha hemm issa wkoll, u fuq il-blâta fejn dari kien hemm il-midbaħ, issa hemm knisja tal-Misilmin: knisja ma hux kbira u sabiħa bi ftit (xi darba nfissru kif inhi, u nġibu r-ritratti tagħha). Fejn dari l-Lhud jagħtu qima lill-Alla Wieħed, issa jagħtuh qima l-Misilmin.

Ġerusalem, kollha kemm hija, imdawwra bis-swar: swar baxxa u dgħifa, m'hux għolja u qawwija bħas-swar ta' Malta. Għax dawk mibnijin qabel ta' Malta, u meta ma kienx għad hawn kanuni li jtajjru l-balal bis-saħħa tan-nar. In-naħa tax-Xmiel, jew *Nord,* tal-għalqa mqaddsa, fis-sur, hemm bieb: l-eqreb bieb għal wied; għal hekk nisthajjluna li sa noħorġu minnu u mmorru nżuru żjara lil Wied tal-Mejtin.

Il-bieb li noħorġu minnu, għandu tliet ismijiet: isem għal Misilmin; isem għall-Insara, u isem għal-Lhud. Il-Misilmin jgħidulu Bâb Sidtna Marjam; l-Insara, Bieb ta' san Stiefnu, u l-Lhud jgħidulu Bieb id-Driebes, billi fuqu hemm erba' driebes minquxin.

Kif toħroġ minn dal-bieb, tgħaddi minn triq dejqa li tiftaħ fi triq kbira u nadifa, għan-niżla, li tieħu għal ġewwa l-wied. Minn hemm ikollok quddiemek dehra sabiħa tal-*muntanja,* li hawnhekk jgħidulha Ġebel iż-Żejtun, bix-xaqliba ta' tulha u l-wied ta' taħtha. Fil-qrib tara l-ġnien tal-Griegi; ġnien sabiħ u kollu siġar. Imbagħad il-ġnien tal-Ġetsemni, bil-Bażilka tal-Agunija, imdawwra bis-siġar taż-żebbuġ. 'Il fuq minnha, il-knisja ta' santa Marija Maddalêna tar-Russi, b'qatiegħ siġar ma' ġniebha, siġar l-aktar taċ-ċipress u tas-safsâf. U fuq nett, il-quċċata ta' Ġebel iż-Żejtun, bi ftit bini fuqha u żewġ kanpnari; wieħed qasir, tal-Misilmin, u ieħor twil, tal-Insara, donnu *skyscraper,* għalieh waħdu.

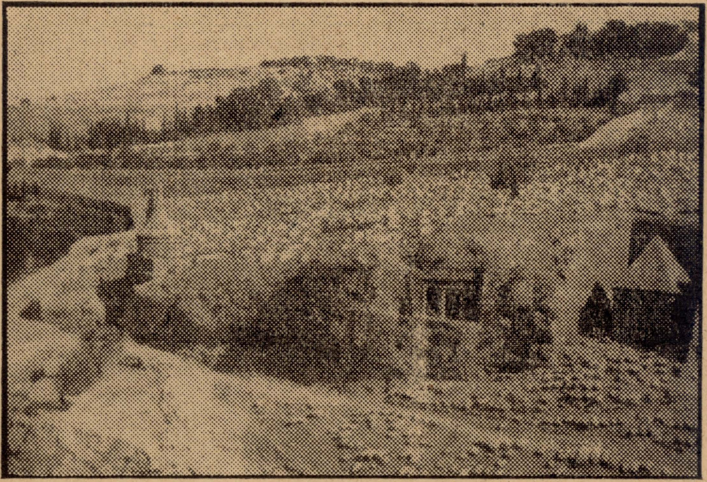

IL-WIED TA' ĠOSAFAT. Fix-xellug tidher il-Bażilka tal-Ġetsemni u 'l hawn minnha (bil-ponta) il-qabar ta' Assalonn. Jidher ukoll bil-kolonni maqtugħin fil-blat, il-qabar ta' San Ġakbu u fil-lemin (bil-piramda) il-qabar ta' Żakkarija. Dak li qisu ġebel, huma oqbra tal-Lhud.

Tiġbed mat-triq, għal ġewwa l-wied. Taqsmu fejn it-triq hija mniffda minn taħt biex tħalli jgħaddi l-ilma tax-xita, u tiġi quddiem il-Bażilka tal-Ġetsemni. Tibqa' għaddej minn quddiemha, u tara sqâq, in-naħa tal-lemin, li jinżel għal ġewwa l-wied. Tinżel minnu u ssib ruħek fil-Wied tal-Mejtin, jew il-Wied ta' Ġosafât.

Hux kemm ikunu sbieħ il-Widjien ta' Malta fix-xitwa u fir-rebbiegħa, b'dik in-naqra ilma ġieri, u b'dak il-ħaxix u l-ward imżewwaq, u friefet jit-tajjru u naħal iżanżan, u drabi xi raħħâl u xi merħla nagħaġ? Xejn ma tara minn dan fil-Wied tal-Mejtin. La ħaxix, la ward, la friefet u la naħal. Taf x'tara? Oqbra, blat, ħaġar u trab.

Malli tinżel fil-Wied, l-ewwel ma tara, in-naħa tax-xellug, huwa mawsulew, li jgħidulu l-Qabar ta' Ab-Xalôm, l-iben kiefer ta' David. Dan huwa maqtugħ mill-blat wieqaf ta' ġewwa l-wied. Fih qjies, tnejn u għoxrin xiber Ingliż (jew *feet*) minn kull naħa. Jiġifieri, daqshekk tul, daqshekk għoli, u daqshekk wisa', għamla ta' kagħba.

Fih bħal kolonni u gwarniċ, minquxin minnu fih, u fuq il-gwarniċ, saff ħaġar kbir, minġur u mmelles, imqiegħed bla tajn, iżomm sħiħ bit-toqol tiegħu n-nifsu. Fuq dan hemm bħal lenbût wiċċu 'l isfel, tal-ħaġar kbir u mieles ukoll, u fiż-żennuna tal-lenbut, troffa weraq tal-palm, kollox tal-ħaġar. Dan il-mawsulew, ħadd ma jaf sew min bnieh; kien jinsab hemm fi żmien Jûsef il-Lhudi (Josephus Flavius), li jsemmih *Jâd Ab-Xalôm,* għal hekk għandna naħsbu li kien hemm fi żmien Kristu wkoll, għax dan il-Lhudi, Jusef, fis-sena 70, meta r-Rumin ħarbtu Ġerusalem, kien raġel magħmul.

Fir-rokna tal-blat li minnu maqtugħ dal mawsulew, warajh sewwa, hemm bieb b'żewġ frajja' tal-palm minquxa fuqu, sabiħ ħafna. Jekk tidħol fih (naf għax smajt, għax jien rajtu minn barra iwa, imma qatt ma dħalt fih, billi fi żmieni, il-Lhud kienu għalquh bil-ħadid) issib bħal katakombi żgħir, b'ħafna kmamar u oqbra ġewwa fihom, li jingħad li kienu l-oqbra tanies ir-Re Ġosafat, għal hekk lil wied

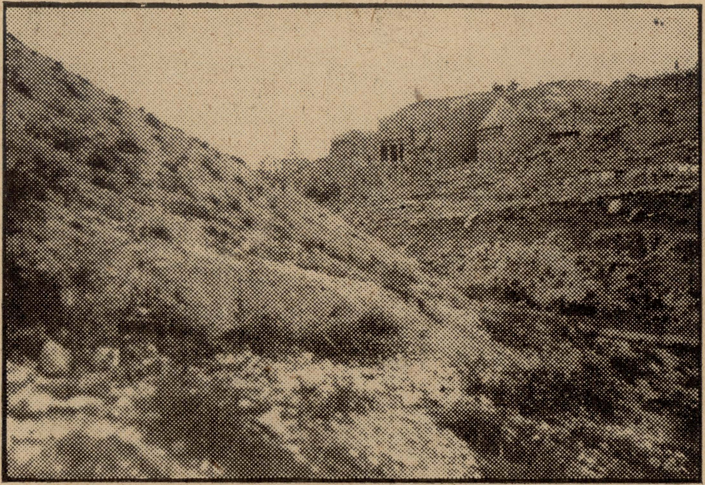

Il-Wied ta' Ġosafat. Jidhru wkoll l-oqbra maqtugħin fil-blat, imsemmija fix-xbiha l-oħra.

isemmuh b'dana l-isem. Timxi ftit ieħor minnu 'l ġewwa, u tara fil-blat fil-għoli maqtugħ bħal *partku,* b'erba' kolonni sbieħ, u taħtu żewġ twieqi jew ħofor, li fl-antik kienu jgħammru fihom l-Eremiti. Dana tista' tinżel ġewwa fih b'taraġ minn fuq il-blat. Fih tul erba' u għoxrin xiber Ingliż u wisa' tnax. Hemm kitba, b'ilsien Arâmi, kemm-kemm tinqâra, li tgħid li dak kien il-qabar tad-dar tal-qassisin imlaqqma Beni Ħeżîr, li għexu fi żmien Erodi l-Kbir.

Kif tgħaddi dan il-*portku,* tara Mawsulew ieħor, maqtugħ ukoll fil-blat wieqaf, bħal ta' Ab-Xalom sewwa, biss li s-saqaf tiegħu ma hux lenbut mibni bil-ħaġar, imma piramda, biċċa waħda miegħu, maqtugħa mill-blat ukoll. Dana jgħidulu Qabar ta' Żakkarija, missier San Ġwann il-Għammiedi. Imma ta' min hu sewwa ħadd ma jaf.

Dawn huma l-erba' monumenti l-kbar li hemm fil-Wied tal-Mejtin, jew ta' Ġosofat, li meta Ġesù liem lil-Lhud għax l-ewwel joqtlu lin-nies it-tajba mbagħad jibnulhom l-oqbra, aktarx li kien jaħseb fihom.

Minn dawn il-monumenti 'l fuq, ġewwa l-egħlieqi, kollu oqbra. Oqbra biss, qabar ma' ġenb qabar, kull fejn iħarsu għajnejk. L-oqbra tal-Lhud ikunu żgħar għax qabel ma jidfnu lill-mejjet, jiksrulu saqajh biex ma jieħux wisa' (ara l-Lhud! Sa fid-difin tal-mejtin juru x-xeħħa u l-ġabra tagħhom!)

Kif jidher, dawn l-oqbra kienu jibqgħu sejrin sal-quċċata ta' Ġebel iż-Żejtun u saħansitra warajh, għax f'Betfâġ, li tiġi wara l-Ġebel, sabu ħafna oqbra huma u jħaffru biex jibnu knisja r-Rħieb Franġiskani. U issa, dalaħħar, meta kienu jkabbru l-kappella ta' *Dominus Flevit* (fejn Ġesù beka' fuq Ġerusalem, fil-bidu tan-niżla), sabu għar b'qatiegħ oqbra u twiebet żgħar tal-ħaġar bil-għadam tan-nies fihom, u fuqhom maħżuża dewwiema u isem ta' min kien il-għadam ukoll. Fost dawn l-ismijiet, hemm: Ġajru, Marija, Marta u Xalôma; Ġakbu, Xmun Bar-Jona u Filôn il-Kirjani, ismijiet bħal dawk li jinqraw u-Evanġelju. Minn xi fdalijiet li nsabu mattwiebet, biċċiet tal-fuħħar u tal-ħġieġ u hekk, ingħaraf li dawk l-oqbra huma tal-ewwel seklu. U minn xi għeliema li tixbah lil salib, kien hemm min ħaseb li dawk kienu oqbra ta' Lhud insara li kienu jafu lill-Appostli. Għal issa ma tistax tgħid sewwa; 'il quddiem, jekk jinsab aktar bħalhom, wieħed ikun jista' jagħraf il-ħaġa aħjar.

Dan mela huwa l-Wied ta' Ġosafat, jew il-Wied tal-Mejtin, miksi bl-oqbra, li ġewwa fih, jingħad kull imkien, u minn żmien twil ilu, li għad irid isir il-Ħaqq għall-Ħajjin u għall-Mejtin, meta Ġesù jarġa' jiġi fl-aħħar tad-dinja, b'sebħ u qawwa kbira, fuq is-sħab.

FRA XMUN, O.F.M.

QWIEL TAL-PALESTINA

Kûl qalil u dûm, u la ketir u tsûm. Kul ftit, biex ikollok x'tiekol għal żmien twil, u tiekolx ħafna u mbagħad meta jintemmlek ġidek, ikollok tibqa' bil-ġugħ. Qawl li jgħallem l-ekonomija.

La xej tħikk ġildek mitel difrek. L-ebda ħaġa ma tħokklok ġildek bħal ma jħokkuhulek dufrejk. Jiġifieri, ħadd ma jagħmillek ix-xogħol sewwa bħal ma tagħmlu inti. Jekk trid li l-ħaġa toħroġlok sewwa, agħmilha int.

Il-ma taqdar taxtariħu, la texteħiħu. Dak li ma tistax tixtrih, tixtiqux. Qawl dieher, ma jeħtieġx tifsir. Tixtiqux, biex ma tinkeddx, la ma tistax tiksbu.